

POROVNÁVACÍ VÝKLAD SLOVANSKÝCH LITERATÚR

Jozef Hvišč (Bratislava)

Porovnávací výklad slovanských literatúr tak v českej, ako aj v slovenskej literárnej vede má svoju dávnu tradíciu. Aj keď zhruba od začiatku 60. rokov nastúpil u nás intenzívny kurz tzv. typologického prístupu k medziliterárnym vzťahom a súvislostiam, zistenia a postupy starších literárnych historikov neboli odvrhnuté, ale naopak, stali sa cennými odrazovými bodmi ďalšieho vývinu tak v oblasti materiálovej heuristiky, ako aj v oblasti výskumnej metodológie a terminológie. Mám na mysli inšpiratívne podnety prác Franka Wollmana, Karla Krejčího, Jána Mukařovského, Josefa Hrabáka, Milana Pišúta, Mikuláša Bakoša a ďalších, z ktorých sme vychádzali pri zavádzaní postulátov do výskumnej praxe. Z inšpirácií sa tvorila organická nadväznosť a kontinuita prístupu k slovanským literatúram ako súčasťami širšieho kontextu, ktorý mal a stále má bádatelsky zaujímavé vzťahy, súvislosti, analógie, paralely, príbuznosti, filiácie, alúzie, ohlasy, atď. — slovom, bohatý a rozmanitý systém zhodných a odlišných faktov a javov, ktoré nám poskytujú znamenitý materiál pre porovnávací výklad literatúr vo všetkých jeho prejavoch a smeroch.

Nechcem, ani nemôžem tu prezentovať dajaký jedine správny, či všeobsiahly postup tohto výkladu. Z doterajších literárno-historických a teoretických prác možno už vyvodiť určité všeobecné zásady komparatívneho výskumu. Vznikli teoretické projekty, terminologické a pojmové sústavy, vznikli aj konkrétne analytické štúdie, ktoré úspešne prezentujú bádatelskú nosnosť komparatívneho výskumu. Stále mám však pocit, že literárna komparatistika, očarená sama sebou, teda mnohorozmernosťou a možnosťami porovnávacích procedúr, sa trochu vzdialila aplikovanej interpretácii konkrétnych materiálov a textov. A ešte viac sa vzdialila názornej aplikácii postulátov v pedagogickej praxi. Z toho vychádzam aj pri formulovaní tohto svojho prí-

spevku, v ktorom chcem vysloviť niekoľko poznámok na okraj jestvujúcich prevažne teoretických prístupov k porovnávaciemu štúdiu slovanských literatúr.

Pri výklade slovanských literatúr ide o viac, než len o bežné hromadenie vedomostí — faktov, javov, znalostí o jednotlivých autoroch a dielach. Presnejšie povedané možno z toho vyťažiť veľa nielen pre vecné poznanie literárnohistorickej podstaty, ale aj pre aktívne formovanie pozitívneho vzťahu k duchovným hodnotám Slovanstva a pre spôsob myslenia o nich, pre metodológiu hodnotiacej a výskumnej práce, pre poznanie historických a aktuálnych mechanizmov, ktoré medzi nimi fungujú.

Rysuje sa tu nové chápanie slovanských literatúr ako konglomerátu špecifických a generálnych hodnôt, a tým aj možnosť pozrieť sa na ne očami nových výskumných postupov — zblížiť ich s potrebami súčasnej vedy, aby sa mohli stať aktívnou zložkou súčasnej poznatkovej, výskumnej a teda aj pragmatickej aktivity.

Je jasné, že organizujúcim a normativizujúcim prostriedkom toho všetkého je komparácia. Avšak — komparácia ako prostriedok výkladu alebo výskumu, nie ako cieľ! Porovnávanie sa nedeje kvôli komparatistike, ale kvôli tomu, aké sú špecifické vlastnosti a hodnoty slovanských literatúr, ktorými vstupujú do medziliterárnych vzťahov a súvislostí. Z tohto hľadiska nemožno literárnu komparatistiku uznať za samostatnú literárnovednú oblasť, ale len za metódu, určujúcu postup a charakter porovnávacieho výskumu alebo výkladu. Mala by sa teda používať iba v prívlastkových spojeniach: napr. komparatívna (alebo porovnávací) literárna história, komparatívna teória literatúry, porovnávací štylistika, verzológia, genológia, atď. Pomenovania typu „teória literárnej komparatistiky“ sú prinajmenšom diskutabilné a treba ich chápať v prenesenom význame ako „teória komparatívneho literárnovedného výskumu“.

Ďalšou kľúčovou kategóriou porovnávacieho výkladu je *historizmus*. Hoci komparatívny postup — ako ukázal D. Ďurišin — vyrastá z troch koreňov: z Veselovského historickej poetiky, z ruskej formálnej metódy a z česko-slovenského štrukturalizmu¹, v konečnom dôsledku sústreďuje svoju pozornosť na fakty

¹ D. Ďurišin, *Z teórie a dejín literárnej komparatistiky*. Vyd. VSAV, Bratislava, 1970.

a javy v pohybe — na *vývin* medziliterárne identifikovateľských súvislostí, analógií a paralel. Termín „vzťahy“ z tohto hľadiska chápem ako všeobecný, ktorý nadobúda komparatívny obsah iba v spojení s prívlastkom, ktorý bližšie určuje, o aké vzťahy ide (literárne, medziliterárne, kontaktové, genetické, typologické, syntetické, atď). Tu treba prísne rozlišovať dve odlišné roviny vzťahov: jednu predstavujú vzťahy tvoriace vývinovú genézu literatúr, druhú typologické súvislosti. Medzi nimi je organická súvislosť, vzájomne sa podmieňujú a prelínajú. Jedny predstavujú synchronický systém, druhé — diachronickú podmienenosť systému. Z toho možno vyvodit', že predmetom komparatívneho výkladu literatúr sú typologické súvislosti v geneticko-kontaktovom rámci. A teda: porovnávacía typologizácia faktov a javov vo vývinovom procese.

Jestvujúce teórie súčasnej komparatistiky jednoznačne postulujú, že materiálovú bázu komparatívnej typológie tvoria kontakty a vzťahy medzi jednotlivými literatúrami vnímané očami typologických súvislostí. To je v poriadku! Samé však stoja na polceste tohto výskumu, ktorý má vyššie ambície: chce obsiahnuť slohovo-žánrové a výrazové zákonitosti vzťahov ako komponentov medziliterárneho procesu.

Tu sa naskytá ďalší problém: ako *zladit' diachronické danosti vzťahov s ich synchronickými danosťami*.

V troch koreňoch typologickej komparatistiky vlastne nejde o „korene“, ale o možnosti jazykovo-štylistickej a slohovej interpretácie medziliterárnych súvislostí. V nich sa nám vytvára priestor pre synchronickú interpretáciu výrazových štruktúr (to by mohli byť korene vyrastajúce z ruskej formálnej metódy a z československého štrukturalizmu) a pre možnosti transponovania týchto štruktúr do určitého vývinového radu (a to by mohli byť korene vyrastajúce z historickej poetiky).

Štruktúry však nemajú vývin, majú iba obmeny, modifikácie, invarianty a varianty. V tomto prípade — a napríklad pri komparatívnej genológii je to už bežné — ide o interpretáciu štruktúr v rozličných časových intervaloch, v rozličných vývinových fázach, ktorých spojnicia nám dáva *vývinový rad štruktúr*, a teda aj synchronický profil medziliterárnych súvislostí v diachronickom kontexte.

Uvediem príklad z oblasti komparatívnej genológie: balada. Jestvuje stabilný invariant balady ako takej, ktorý sa v dejinách

literatúry realizoval a stále realizuje rozličným spôsobom: vytvára variantné štruktúry tohto literárneho žánru. Preto rozlišujeme preromantickú alebo sentimentálnu baladu, romantickú baladu, realistickú baladu, symbolickú baladu, detskú baladu, atď., z ktorých každá má svoju žánrovú štruktúru. Ale má aj určité miesto na vývinovej mape literatúry. Vytvára sa časovo diferencovaný rad baladických štruktúr (tzv. kontextová sieť balady), a ich spojnica nám udáva rozmery a charakter jej vývinu².

Tento spôsob literárnej komparácie nám poskytuje voľný priestor pre *názorný výklad* literárnych faktov a javov, čo v pedagogickom procese má svoj nesporný význam.

Ďalšia vec: *typológia*. Keď hovoríme o typologicko-komparatívnej metóde porovnávacieho výskumu, máme na mysli postup výkladu od jednotlivých faktov a javov k typologickým celkom, v ktorých sa určitým spôsobom systematizujú štruktúrne a vývinové vlastnosti literárneho výrazu. Tu treba upozorniť na dva odlišné prístupy k typológii. M. B. Chrapčenko pripisuje typológii normatívny, štruktúrny charakter. V štúdiu *Typologický výskum literatúry* podal nasledujúcu definíciu typologického výskumu: „Na rozdiel od historicko-porovnávacieho prístupu k literatúre typologický výskum predpokladá objasnenie individuálnej špecifickosti literárnych javov, ani nie jednoducho ich totožných črt a ani vzťahov ako takých, ale odhalenie princípov a zásad, ktoré nám umožňujú hovoriť o istom literárnohistorickom spoločenstve“³. Túto diferenciáciu začal uplatňovať aj D. Ďurišin, keď v svojej systematike porovnávacieho skúmania oddelil štruktúrno-typologické súvislosti od geneticko-kontaktoých vzťahov (porov. schému na vnútornej strane obálky jeho knihy *Teória medziliterárneho procesu*⁴). V neskorších prácach Ďurišin túto schému používal už iba ako pomocnú klasifikáciu a zameral sa na definovanie foriem vzťahov a súvislostí v širšom rámci medziliterárnej recepcie, v ktorej vyčlenil tri druhy typologických

2 J. Hvišč, *Romantická balada* (V:) *Poetika literárnych žánrov*. Vyd. Tatran, Bratislava, 1985, s. 41–44.

3 M. B. Chrapčenko (V:) *Tvorčeskaja individualnost pisatela i razvitije literatury*. Moskva 1975, s. 246–247.

4 Vyd. VEDA SAV, Bratislava, 1985.

súvislostí: literárne, spoločenské a psychologické⁵. Uvoľnil tým priestor pre obojstranné — štruktúrne i vývinové — hodnotenie typologických súvislostí. Tým rozšíril výskumné pole typologickej komparatistiky až do takej miery, že stratila svoju metodologickú vyhranenosť. Komparatistika sa začala chápať ako otvorený systém pojmov — presnejšie, ako strechová disciplína, ktorá nemá vlastný interpretačný aparát a pri realizácii svojich zámerov musí využívať postupy iných literárnovedných disciplín, hlavne štylistiky, verzológie, teórie prekladu, teórie literárnej komunikácie, semiológie atď.

Došlo k javu, ktorý by sme mohli nazvať „maskovanie“ typologickej komparatistiky. Skoro každá komparatívna práca sa deklarovala ako typologická, v skutočnosti však bola iba porovnávacou interpretáciou čiastkových faktov a javov medziliterárnych vzťahov a súvislostí. Myslím si, že tento problém bol dôsledkom rozporov medzi teoretickou hypotézou a možnosťami jej uplatnenia v analytickej praxi. Totiž vytvoriť typy literárneho výrazu, ktoré by sa mohli stať predmetom typologicko-komparatívneho výskumu, bolo niekedy väčším problémom než samotné komparovanie.

Ale je tu jedna oblasť, ktorá veľmi presne zodpovedá predstave typologicko-komparatívnej metódy — je to *genológia*, náuka o literárnych druhoch a žánroch.

Práve v druhoch a žánroch sa uskutočňuje symbióza štruktúrnych a vývinových daností literárneho výrazu, pretože sú to historické útvary funkčne determinovaných výrazových vlastností, ktorými sa v literárnom vývine umelecky realizuje a spoločensky naplňuje štýl (sloh) doby⁶. Vieme, že inšpiračným zdrojom tohto spojenia bola poľská genologická škola, ktorú najvýraznejšie reprezentovali bádatelia združení okolo periodika *Zagadnienia Rodzajów Literackich* (vychádza v Lodži a Wroclawi.) Z tohto zdroja vznikla u nás *komparatívna genológia*, ktorá sa riadi postulátmi typologickej komparatistiky, pričom typy

⁵ D. Ďurišín, *Teória literárnej komparatistiky* (autoreferát doktorskej dizertačnej práce). Vyd. LVÚ SAV, Bratislava, 1975, s. 29–32.

⁶ Podrobnejšie sa touto problematikou zaoberám v prácach *Problémy literárnej genológie* (vyd. VEDA SAV, Bratislava 1979) a *Poetika literárnych žánrov* (op. cit.).

porovnávačej procedúry si vyberá z repertoáru literárnych druhov a žánrov.

Je to vlastne šanca aj pre komparatívny výklad slovanských literatúr. Bohatstvo možností, rozmanitosť postupov, funkčné spájanie vývinových a štruktúrnych daností literárnych diel i celých súborov diel, tvoriacich určitý literárny prúd, smer alebo širšiu vývinovú formáciu, azda najvýraznejšie potvrdili brnenské zborníky genologických štúdií, ktoré vyšli v sérii *Litteraria Humanitas*⁷.

(Priznám sa, pôvodne som chcel svoj príspevok napísať ako komentár k uvedeným brnenským zborníkom. Ale to by si vyžadovalo oveľa dlhšie a náročnejšie štúdium, na ktoré som nemal ani čas, ani odvalu. Takto vznikol tento môj voľný komentár, ktorý ale vnútorne korešponduje s brnenskými výsledkami, lebo v nich nachádzam to, čo sa nepodarilo — aspoň nie v takej koncentrácii — bratislavským komparatistom: preniesť teoretické a metodologické postuláty do praktického výskumu, a tým overiť si realnosť postulátov, prípadne ich určitým spôsobom modifikovať.)

Musím však pripomenúť, že brnenským genologickým a komparatívnym prácam naproti tomu chýba syntéza, kompaktná sústava pojmov a postupov, teda isté zovšeobecnenie analytických skúseností.

Komparatistika sa dostala do fázy, kedy už nemusí bojovať o svoju existenciu, musí však bojovať o svoju praktickú upotrebitelnosť a názornú aplikáciu, aby mohla preniknúť aj do výskumnej metodiky pedagogickej výučby.

Je potrebné zdôrazniť túto skutočnosť, lebo všeobecne postulovaná typologická komparatistika vo výskumnej, ešte viac v pedagogickej praxi pôsobí ako abstraktná deklarácia, ktorá vnáša do porovnávacieho výkladu slovanských literatúr viac problémov, než pozitívne uplatniteľných inštrukcií a výsledkov. Genológia túto problematiku konkretizuje a vlastne i metodologicky efektívizuje — vidieť to aj na prácach zaradených do brnenských zborníkov.

Na základe uvedených poznámok možno vysloviť niekoľko všeobecných zásad:

⁷ *Genologické studie I* (vyd. Masarykova univerzita v Brne, 1990) a *Genologické studie* (vyd. tamže, 1993). Niekoľko genologických štúdií sa objavilo aj v III. zv. *Genologických studií* (vyd. tamže, 1995).

Porovnávací výklad slovanských literatúr nie je možný bez náležitého zohľadnenia medziliterárneho kontextu, determinovaného literárnymi druhmi a žánrami, ktoré v tejto súvislosti predstavujú typy medziliterárneho procesu.

V porovnávacom výklade k druhom a žánrom pristupujeme nielen ako k predmetom výskumnej metódy, ale aj ako k faktorom, ktoré výskumnú procedúru určitým spôsobom prezentujú a determinujú.

Z toho vyplýva, že v štruktúrach literárnych žánrov sú potenciálne obsiahnuté štruktúry literárnych typov, v ktorých do popredia vystupujú ich vzájomné vzťahy a funkcie v konkrétnom zaradení, teda v kontexte, z ktorého sa zrodili a ktorý svojimi štruktúrami a funkciami opodstatňujú.

Do literárneho procesu druhy a žánre vstupujú v organických zväzkoch s inými zložkami a javmi národnoliterárneho a medziliterárneho procesu. Prírodzene, tieto vzťahy majú svoje úskalia, disproporcie a rozpory, všetky však podliehajú jednotnej direktíve, ktorou je vývin.

Pri porovnávacom výklade slovanských literatúr musíme si teda vyjasniť typologické súvislosti prebiehajúce na rozličných úrovniach zovšeobecnení, daných charakterom a náročnosťou skúmaného materiálu. V tejto sfére pôsobí *direktíva postupnosti* od jednotlivého k všeobecnému, od národnoliterárneho k medziliterárnemu, a práve tak aj od zložky k systému a od systému ku koncepcii a procesu. Týmto takpovediac transfermi vzťahov sa genologický, *de facto* typologicko-komparatívny, aspekt výkladu prenáša aj do hodnotenia recepčných faktov, do charakteru a kvality prekladateľskej práce, do hodnotiacej klasifikácie literárnych súvislostí, analógií, paralel, a napokon aj do konfrontácie štýlov, poetík a dobových slohov.

Platí to aj o problémovej sfére svetovej literatúry, najmä ak ju vnímame vývinovo, dynamicky. Skutočnosť, že určité dielo je faktom svetovej literatúry, znamená, že bolo odobrené aj ako žáner svetovej literatúry. Hlavní predstavitelia európskeho romantizmu Byron, Schiller, Puškin, Mickiewicz, Máchha boli súčasne tvorcami dominujúcich literárnych žánrov, príznačných pre obdobie romantizmu — romantickej poémy, balady, poetickej drámy a pod. Pri kritickom realizme sa nám okamžite vybavuje veľký román 19. storočia. Básnickú avantgardu si nevieme predstaviť bez apollinairovského pásma, literatúru moderny bez

impresionistickej poviedky, symbolizmus bez meditatívnej lyriky atď. Kde sa kladie otázka, čo patrí do svetovej literatúry, treba si položiť aj otázku, akými žánrami sa to realizuje. Ak máme z individualizovaných kategórií, akými sú autori a diela, vytvoriť homogénny obraz medziliterárneho procesu, musíme si ich premietnuť do komplementárnych kategórií — a takými sú literárne druhy a žánre.

O tom, že literárne druhy a žánre sú reálnymi faktami medziliterárneho procesu dnes už nikto nepochybuje. Sú preto aj reálnymi faktami medziliterárnych vzťahov a súvislostí, do ktorých vstupujú nielen ako predmety reálnej literárnej činnosti, ale aj ako jedna z hybných síl vývinu. Možno to potvrdiť tým, že za každou kategóriou tak národnoliterárneho ako aj medziliterárneho procesu určitým spôsobom funguje mechanizmus žánrového pôsobenia. Toto pôsobenie oživuje v podstate statickú sústavu porovnávacieho mechanizmu slovanských literatúr, a to tak, že ju začleňuje do mnohorozmernej siete medzižánrových vzťahov.